

RELAȚIA DINTRE BISERICĂ ȘI STAT ÎN LITERATURA APOLOGETICĂ A PRIMELOR PATRU SECOLE

REZUMAT

ARHID. PANTAZI DORU EMANUEL

Dincolo de etapizarea imperios necesară unei cercetări, dincolo de rigoarea cât se poate de strictă, această lucrare nu va trebui să fie considerată mai mult de cât o călătorie a autorului sub atenta îndrumare oferită de călăuza sa, părintele și profesorul coordonator Nechita Runcan. În acest parcurs este vorba despre impregnarea lucrării cu efectul *keepsake*. Acest termen britanic, preluat din arsenalul ideologic al artei de secol XIX, desemnează un album de schițe având ca subiect impresiile de călătorie ale artistului¹; un jurnal de călătorie în imagini. Drumul pe care îl încep alături de îndrumătorul lucrării, față de care îmi manifest aprecierea și recunoștința, va fi presărat de aceste impresii de călătorie, susținute de argumente, care să conducă în cele din urmă spre popasul așteptat.

Observăm în ultima perioadă preocuparea tot mai multor universități de pe glob pentru trecutul spiritual al omenirii. La începutul secolului trecut centre de cercetări istorico-teologice au luat naștere în Germania, Anglia, America, studiind cu tot zelul și seriozitatea trecutul vieții creștine. Aceste academii de înalte studii istorice au dezvoltat o preocupare fundamentală pentru cunoașterea începuturilor creștinismului, scoțând la lumină importante lucrări și studii întemeiate pe cercetări științifice, oferind literaturii creștine, noi traduceri, noi dicționare prin care *s-a ridicat, de pe atâtea cuvinte ale limbilor în care au scris autorii sacri, vălul misterului*².

Problema interpretării istoriei este una foarte serioasă, cunoaștem că fiecare neam are propria modalitate de a a-și îndrepta fiii către mântuire și propriul mod de a-L slăvi pe Dumnezeu³. Nu putem să ascundem și faptul că au existat cazuri în care țări cu putere economică, prin universități de renume, din interese geo-politice, economice sau de altă natură, au promovat ipoteze false, au ascuns realități concrete, inducând în eroare societatea

¹ Mircea Popescu, *Dicționar de artă*, ed. Meridiane, București, 1995, p. 245.

² Pr. Cicerone Iordăchescu, *Istoria vechii literatură creștine (primele trei veacuri până la 325)*, vol. I, Ed. Moldova, Iași, 1996, p. IV.

³ Pr. Dr. Mircea Cristian Pricop, *Ortodoxie, etnicitate, identitate europeană*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2012, p. 29-38.

internațională cu privire la destinul unui neam, atentând la integritatea teritorială sau spirituală a acestuia⁴.

De aceea, o nație, adăpându-și cunoașterea istoriei de la o altă sursă, intermediară, față de cea reală-originală, este în pericolul dizolvării propriei personalități, propriei culturi și spiritualități. *Limba nu este o pedeapsă*⁵ ci este darul lui Dumnezeu oferit tuturor neamurilor, prin care se arată *diversitatea în care Dumnezeu se dăruiește lumii*⁶.

În concluzie, dacă fiecare neam are propria limbă, propriul mod de a trăi și a simți, are și propria conștiință ontologică de a-L cunoaște și slăvi pe Dumnezeu. De aceea considerăm că este necesar ca și literatura creștină românească să se îmbogățească în aprofundarea tainelor lui Dumnezeu păstrând stilul propriu, tradițional și aducând în conștiința românilor adevărul despre originea etnică și spirituală și făcând din trăirea ortodoxiei, credință în care s-a născut, un stil de viață românesc.

Reperete atât istorice cât și patristice privind relația dintre Biserică și stat în perioada apologetică au reprezentat preocuparea câtorva nume importante din literatura teologică românească. Dacă, așa cum am mai amintit, cercetările în domeniu erau destul de sărace la sfârșitul secolului XIX, începând cu secolul XX, apar autori care vor deveni în scurt timp principalele surse pentru referințele cu privire la istoria sau patristica primelor secole creștine.

Printre personalitățile teologiei moderne românești putem enumera aici istorici, patrologi și traducători dintre care: preotul ortodox român și cel mai important expert în Patrologie din România⁷, Pr. prof. Ioan G. Coman (1902-1987); valorosul istoric și traducător Ioan Rămureanu (1910-1988)⁸; *mult încercatul*⁹ Teodor M. Popescu (1893-1973), a cărui activitate despre istoria creștinismului primar se remarcă prin *erudiție, acrivie științifică, obiectivitate și claritate*¹⁰; Eusebiu Popovici (1838-1922)¹¹ preot de mir și mai apoi

⁴ Pr. Prof. Dr. Dumitru Staniloae, *Statele unite ale Europei*, în "Telegraful Român", nr. 40, 1939, p. 1; „Sentimentul național devine sub inspirația și influența egoismului și mândriei omenești o patimă exclusivistă, imperialistă, o dorință de îngrădirea a neamurilor străine”.

⁵ Sf. Nicolae Cabasila, cf. Panayotis Nellas, *op. cit.*, p. 18.

⁶ Pr. Dr. Mircea Cristian Pricop, *op. cit.*, p. 33.

⁷ Pr. prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, *Dicționarul Teologilor Români*, Ed. Enciclopedică, București, 2002, p. 113-116.

⁸ *Ibidem*, p. 411-413.

⁹ a se vedea *Profesorul Teodor M. Popescu, apologetul care și-a dedicat toată viața Ortodoxiei* în <http://www.marturisorii.ro/2014/06/01/profesorul-teodor-m-popescu-apologetul-care-si-a-dedicat-toata-viata-ortodoxiei-19-iunie-1893-4-aprilie-1973-teologul-in-dosarele-cnsas/>.

¹⁰ Pr. prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 380-384.

¹¹ *Ibidem*, p. 392-393.

arhimandrit, profesor de teologie, istoric și patrolog¹²; Pr. Cicerone Iordăchescu (1882-1966) **traducător și autor de Filozofie creștină și Patrologie**¹³; profesorul Remus Rus (n. 1942) autorul *Dicționarului enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*; profesorul și traducătorul Nicolae Chițescu (1904-1991)¹⁴; preotul și profesorul Dumitru Fecioru (1905-1988) principalul traducător al apologetilor de limbă greacă¹⁵; Teodor Bodogae (1911-1994) important profesor, istoric, patrolog și traducător patristic; preotul și profesorul Adrian Gabor (n. 1960) a cărui lucrare *Biserica și Statul în primele patru secole*, face parte din principalele izvoare ale prezentei lucrări; precum și Arhid. Ioan I. Ică jr. (n. 1960) profesor și traducător a multor studii și comentarii patristice deosebit de valoroase¹⁶ multe dintre ele contribuind la fundamentarea lucrării de față.

Literatura românească de specialitate, încă săracă la începutul secolului XX, a avut acces doar la surse străine dintre care putem aminti autori precum: Jacques Paul Migne (1800-1875) care s-a remarcat printr-o activitate patrologică inegalabilă; Bertram Otto Bardenhewer (1851-1935) din lumea catolică cu consacratele sale cinci volume de: *Istoria Vechii Literaturi Bisericești*¹⁷ și *Patrologia* (1894)¹⁸ sau din mediul protestant Adolf von Harnack (1851-1930) recunoscut prin rigoarea absolută în cercetarea istoriei bisericii și a Noului Testament și care avea să insiste asupra faptului că relevanța creștinismului pentru lumea modernă nu rezidă în dogmă, ci în înțelegerea religiei ca fenomen istoric¹⁹.

Dacă până în secolul XX, studiul istoriei credinței creștine era partitura interpretativă, *cu excesive influențe heterodoxe*²⁰, fie a bisericii catolice, fie a bisericilor protestante, iată că începând cu secolul XX, și literatura creștină românească începe să dezvolte un interes deosebit pentru cercetarea reperelor istorice transpuse într-un mod de înțelegere ortodox românesc. Teologia ortodoxă *a fost somată*, de influențele apusene tot mai agresive, să iasă din *captivitatea babilonică* a tipului de gândire scolastic și să revină creator la izvoarele autentice ale adevăratei credințe, ale adevăratei Tradiții ortodoxe, cele ale Sfinților Părinți,

¹² Atanasie Mironescu, *Date biografice despre autor*, în „Istorie Bisericească Universală și Statistică Bisericească” de Eusebiu Popovici, vol. III, Ed. Tipografiei Cărilor Bisericești, București, 1927, p. IX; cf. „Glasul Bucovinei”, an V, nr. 1056, Cernăuți, 1922.

¹³ Pr. prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 229-230.

¹⁴ *Ibidem*, p. 96-99.

¹⁵ *Ibidem*, p. 177-178.

¹⁶ *Ibidem*, p. 221-223.

¹⁷ Bertram Otto Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*. vol. I, Freiburg/Br. 1902 (1913); vol. II, 1903 (1914); vol. III, 1912 (1923); vol. IV, 1924 (1924); vol. V, 1932.

¹⁸ *Idem*, *Patrologie*. Freiburg im Breisgau 1894 (Ediția a II-a 1901; Ediția a III-a 1910), Lehrbuch.

¹⁹ A se vedea *Gheschite der altchristlichen Literathur bis Eusebius*, I und II; cf. Pr. Cicerone Iordăchescu, *op. cit.* p. XII.

²⁰ Diac. Ioan I. Ica jr, *Canonul Ortodoxiei I*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008, p. 26.

imitând *nu litera ci modelul lor de teologhisire și elaborând o sinteză neopatristică* pentru școala teologică ortodoxă²¹.

Astfel, revenirea teologiei ortodoxe la filonul central al Tradiției s-a făcut simultan pe mai multe planuri: *Istoric-patristic-ecleziologic* reprezentat de preoții profesori Georges Florovsky (1893-1979) și John Meyendorff (1926-1992); *mistic-palamit-filocalic* prin studiile de valoare întreprinse de Vladimir Lossky (1903-1958) și de preoții profesori Dumitru Stăniloae (1903-1993) și Ionnis Romanidis (1927-2001) și *euharistic-liturgic-eclesiologic* prin contribuțiile preoților profesori Nikolai Afanasiev (1893-1966) și Alexander Schmemmann (1921-1983) și a mitropolitului Ioannis Zizioulas (n.1931)²².

Începând cu prima jumătate a secolului II se poate vorbi despre apariția genului literar apologetic, născut în contextul intensificării persecuțiilor îndreptate împotriva credinței și vieții creștine. Apologiile abordează probleme de o diversitate impresionantă, într-o manieră extrem de complexă, ducând discuțiile la un nivel profund și reușind să se răspândească cu rapiditate în întreaga lume creștină a epocii „celor mai crâncene prigoane”.²³

Pentru o mai bună înțelegere a semnificației și importanței genului literar apologetic și a contribuției reprezentanților săi, se impun o serie de clarificări de ordin conceptual. Conceptul de apologie a fost definit de către unii cercetători ca „discurs de apărare sau de justificare”²⁴, sau ca „scriere, cuvântare prin care se ia apărarea cuiva sau a ceva”²⁵. Așadar, apologiile au drept scop central apărarea credinței creștine, iar necesitatea apariției scrierilor apologetice rezidă în contextul zbuciumat al începutului creștinismului când prigoana împotriva religiei creștine era o realitate. Concret, apologiile sunt „o luare de poziție față de aceste persecuții”, „sunt mai întâi un protest și apoi o apărare energică în fața persecuțiilor Statului roman asupra creștinilor”²⁶, într-o perioadă în care împărații romani păgâni au interzis sub pedeapsa cu moartea practica religiei creștine în întreg Imperiul Roman. În același timp, unele definiții prezintă apologia ca „ramură a teologiei care are ca scop justificarea religiei creștine și care se ocupă cu respingerea atacurilor îndreptate împotriva acestei religii”.²⁷

²¹ *Ibidem*, p. 26, cf. Diac. Ioan I. Ica jr, *Patristica și teologia modernă. Semnificația și actualitatea unui program teologic*, în „Mitropolia Ardealului” 27(1982), nr. 10-12, p. 707-714.

²² Diac. Ioan I. Ica jr, *Canonul Ortodoxiei...*, p. 26.

²³ *** *Apologeți de limbă latină*, „PSB”, vol. III, Editura IBMBOR, București, 1981, p. 5.

²⁴ Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române*, Ediția a VI-a, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1929, p. 23.

²⁵ Florin Marcu, *Marele dicționar de neologisme*, Editura Saeculum, București, 2000, p. 30.

²⁶ Pr. Lect. Univ. Nechita Runcan, *Istoria literaturii patristice din perioada persecuțiilor anticeștine (sfârșitul secolului I-începutul secolului IV)*, Editura Europolis, Constanța, 1999, p. 101.

²⁷ Florin Marcu, Constant Maneca, *Dicționar de neologisme*, Editura Academiei, București, 1986, p. 32.

În acest context dominat de persecuțiile Statului roman împotriva creștinilor, apologiile erau, în primul rând, pledoarii care cereau achitarea creștinilor acuzați că nu se închină idolilor (ateism) și nu participă la cultul împăratului, și aceasta datorită faptului că ei nu aveau idoli, ci erau monoteiști.

Aceste apologii „erau adresate împăraților, senatului și poporului roman, uneori guvernatorilor de provincii, alteori anumitor înalți dregători sau anumitor persoane particulare; uneori chiar și iudeilor”.²⁸ Apologeții îi apărau pe creștinii supuși muceniei, din partea organelor de stat, care, potrivit unor *legi scelerate*, au interzis creștinismul²⁹.

Așadar, conform definițiilor date de dicționarele teologice, apologeții sunt *scriitori și filosofi care iau apărarea creștinismului împotriva acuzațiilor false care stau la originea persecuțiilor din primele secole*. Este vorba despre acuzații de natură morală, intelectuală și politică, referitoare la *ignoranța creștinilor, caracterul imoral și subversiv al vieții lor*. Într-un astfel de context, apologeții intervin respingând aceste acuzații fie prin atac direct contra păgânismului, fie comparând creștinismul cu cultura clasică și filosofia greacă.³⁰

Prin urmare, avem de-a face cu o serie de lucrări ale unor apologeți greci și latini, a căror apariție este una marcantă pentru creștinism. În primul rând, este vorba despre unele lucrări care „sunt grecești nu numai sub aspectul limbii, ci și în forma de gândire sau de expresie, iar în conținut ele sunt inspirate de grija de a arăta cum creștinismul este conform idealului elenismului, sau, mai bine, că el este adevărata împlinire a acestuia”.³¹ Aceste lucrări se constituie în demersuri oficiale, având ca scop justificarea numelui creștin în fața acuzațiilor formulate împotriva sa.

Cu toții cunoaștem că ideologia totalitaristă s-a conturat în sistemul politic al Imperiului roman arătându-se în priveliștea lumii ca un prototip al unui plan demonic ce se va “perfecționa” în cursul istoriei omenirii în noile sale veșminte ale sistemelor politice cum ar fi comunismul, nazismul, fascismul etc. “Lumea romană ajungea să fie astfel concentrată pe persoana imperială, pilonul întregului dispozitiv, încât orice cetățean avea cu împăratul o legătură personală, încă odată semnul unei mutații politice încheiate. Roma nu mai era o cetate-stat care domina lumea, ci se dorea de acum încolo o monarhie, în cadrul căreia

²⁸ Ibidem. p. 33.

²⁹ *** *Apologeți de limbă latină...*, p. 6.

³⁰ Pr. Prof. Dr. Ion Bria, *Dicționar de Teologie Ortodoxă*, Ediția a II-a, Ed. IBMBOR, București, 1994, p. 33.

³¹ Jean Daniélou, *Biserica primară (De la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*, Ed. Herald, București, 2008, p. 112.

monarhul, favorit al zeilor, dacă nu el însuși zeu, avea o relație personală cu toți locuitorii imperiului, care erau supușii săi.”³²

În decorul unei societăți decadente și a unui imperiu care suferea de mutația valorilor morale, noutatea fenomenului ce se numește creștinism este privită ca un cancer al întregii împărății romane. Fiii imperiului tolerau toate celelalte religii, chiar și iudaismul însă îi socoteau pe creștini “*un soi de oameni cu superstiții noi și vătămătoare*”³³.

Așadar, într-o societate foarte permisivă cu privire la funcționarea cultelor și între atâtea religii și mistere unele mai *hidoase* ca altele, adevărul creștinismului nu avea loc. Practic, într-un ocean de minciună nu încăpea nici măcar o picătură de adevăr, pentru că, în împărăția întunericului orice scânteie de lumină putea renaște o lume întreagă. Teamă și invidia, așa cum spune și Sfântul Iustin Martirul, era într-adevăr a oamenilor orbiți de întunericul diavolului care, prin amăgirea făpturii, încerca să stingă lumina adevărului creștin, acela că Iisus este Hristosul, Fiul lui Dumnezeu.

Misiunea creștinului este aceea de a împărtăși bucuria creștinismului, de a iubi necondiționat chiar și pe vrășmași, de a lucra iubirea în lume și prin toate acestea să amâne prin rugăciune stăruitoare *cea mai mare catastrofă a omenirii – sfârșitul lumii*. Nimic nu-l poate îndupleca pe credincios de la această datorie sfântă pe care o are față de Izvorul iubirii și al vieții, Creatorul său pe care îl iubește mai presus de familie, neam sau împărat.

Adepții învățaturii lui Hristos se abțineau de la anumite meserii (cioplitori de zei) ori de la funcțiuni incompatibile cu credința lor ca și de la anumite manifestări publice. Faptul acesta a întărit convingerea că ei, departe de a fi cetățeni loiali, gata de orice jertfă pentru patrie, sunt dimpotrivă inutili și primejdioși, într-o continuă stare de conspirație³⁴.

Viziunea Bisericii, exprimată cu precădere prin apologeți, era - și ar trebui să fie și astăzi - una simplă: oamenii, în primul rând creștinii, trebuie ca prin faptele lor să ofere lui Dumnezeu motiv să mențină existența. În fond, creștinii se află pe prima linie de front în lupta cu forțele întunecate ale diavolilor și păcătoșilor, care, la rândul lor, se străduiesc din răspuț să instaureze haosul în univers, determinând un motiv real pentru distrugerea finală a lumii.

Creștinii, plini de dor și dragoste față de *Hristos Împăratul și Dumnezeu*³⁵ lor, din generație în generație poartă peste veacuri dorința reîntâlnirii în chip deplin cu El în veșnica

³² *Ibidem*, p. 260-261.

³³ Suetoniu, *Viața lui Nero*, cap. XVI.

³⁴ Pr. Lect. Dr. Adrian Gabor, *op. cit.*, p. 87; cf. Tertulian, *Apologeticul* în „PSB” vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1981, p. 51-52.

³⁵ ***Liturghier.

Împărăție a lui Dumnezeu. Aceasta ar aduce pese firea omului bucuria desăvârșită pe care ar putea-o gusta vre-o dată făptura. Astfel glasul inimii creștinului strigă din neam în neam neîncetatul „*vie Împărăția Ta...*” care nu exprimă nimic altceva decât dorința venirii momentului în care orice manifestare a răului se va stinge iar flacăra iubirii dintre om și Dumnezeu se va desăvârși. O altă exprimare a celor afirmate răsună de mii de ani, în mii de biserici în tot atâtea mii de Sfinte Liturghii zilnice: „*O Paștele cele mari și Preasfințite! O Înțelepciunea și Cuvântul lui Dumnezeu și Puterea! Dă-ne nouă să ne împărtășim mai cu adevărat în ziua cea neînserată a Împărăției Tale!*”³⁶. Pentru creștin aceasta este dorința pe care nu pierde ocazia să o exprime cu fiecare suspin, fiecare rugăciune sau faptă: aceea de a trăi veșnic îmbrăcat în iubire alături de Izvorul iubirii.

Dacă creștinii se străduiau ca prin faptele lor să probeze poruncile dumnezeiești în sensul transformării continue a lumii în împărăția lui Dumnezeu, ei aveau conștiința că Dumnezeu probează dragostea și eforturile lor prin chemarea sacramentală la unirea cu Trupul și Sângele Său. Euharistia, săvârșită în conlucrare divino-umană, actualizează legământul încheiat între Mântuitorul și ucenici: „Și iată Eu sunt cu voi până la sfârșitul veacurilor” (Mat. 28, 20).

Literatura apologetică amintește și de Euharistie ca imagine a întrupării, idee ce stă la baza îndumnezeirii întregii comunități sau chiar a omenirii. După cum Preasfânta Născătoare de Dumnezeu se pregătește pentru întâlnirea cu Dumnezeu, la fel procedează și cei ce se împărtășesc – membrii Bisericii. După cum Fiul lui Dumnezeu se naște din preacuratul ei trup, la fel și în cei care se împărtășesc, pregătiți pentru săvârșirea Tainei și uniți unul cu altul în comuniune de gândire și de dragoste se zămislește și se naște Hristos³⁷. Rădăcinile acestei imagini le descoperim în scrierile apostolice și dezvoltate pentru prima oară de Sfântul Iustin Martirul și Filozoful în prima sa Apologie: „*După cum Hristos, Mântuitorul nostru, prin cuvântul lui Dumnezeu S-a întrupat și a luat trup și sânge pentru mântuirea noastră, la fel și Hrana aceasta, pentru care s-a săvârșit mulțumire prin rugăciunea cu cuvântul Lui și din care, prin asemănare, primește hrană trupul și sângele nostru, este însuși trupul și sângele aceluia Iisus, Care S-a întrupat*”³⁸. Această imagine a fost preluată și dezvoltată de mulți alți autori creștini îmbogățindu-se cu diferite nuanțe. Sfântul Simeon Noul Teolog insistă asupra realității unirii lui Hristos cu cel care se împărtășește cu Sfintele Taine: „*Dumnezeu, cuvântul Tatălui intră în noi, ca în pântecele Pururi Fecioarei Maria: noi Îl primim și El este în noi,*

³⁶ *Ibidem*, p.

³⁷ Ambrozie, Arhiepiscop de Peterhoff, *op. cit.*, p. 81-82.

³⁸ Sfântul Iustin Martirul și Filozoful, *Apologia I*, în „PSB”, vol. II..., p. 57.

ca o sămânță...Astfel noi îl zămislim și noi pe El, nu trupește, ca odinioară Fecioara și Născătoarea de Dumnezeu Maria, ci Duhovnicește dar foarte real”³⁹. Imaginea reală a unirii celui care se împărtășește cu Hristos în Euharistie este înfățișată de scriitorii creștini ca o Taină ce lucrează în funcție de vrednicia omului. În orice caz împărtășirea este un pas făcut de credincios spre veșnicie: „Cuvântul întrupat al nemuritorului și nestrucăciosului Dumnezeu, cel fără de moarte și nestrucăcios, a născut și naște întotdeauna fii nemuritori și nestrucăcioși”⁴⁰.

Așadar, ceea ce a însemnat pentru primii creștini Euharistia, ne oferă nouă, celor de peste veacuri, amintirea faptului că împărtășirea cu Sfintele Daruri nu înseamnă doar comuniunea cu harul lui Dumnezeu, ci și întâlnirea personală cu Hristos, Care îl va cuprinde cu Sine pe cel care se împărtășește și îi va transforma inexplicabil întreaga sa viață. Înțelegerea adâncă a Euharistiei de către creștinii primelor veacuri este singura explicație pe care o avem atunci când observăm unitatea și solidaritatea membrilor Bisericii sau caracterul impasibil al acestora în fața morții, a chinurilor sau a presiunilor venite din partea statului ori a societății.

Biserica lui Hristos oferă soluția pentru ca omenirea să depășească criza spirituală care a cuprins-o de-atâtea ori în istorie. Prin Liturghia Euharistică noi creștinii oferim întreaga creație și pe noi înșine lui Dumnezeu ca răspuns al nostru la iubirea lui Dumnezeu Creatorul, Mântuitorul și Sfințitorul lumii. De aceea, în rugăciunea de pregătire pentru împărtășirea cu Trupul și Sângele lui Hristos, rostim: „Ție, Stăpâne, Iubitorule de oameni, Își încredințăm toată viața noastră și nădejdea noastră”.

Întrucât în Sfânta Euharistie Hristos se dăruiește nouă în stare de sfințenie și iubire jertfelnică, și creștinul este creștin atunci când simte chemarea să se apropie de Sfânta Euharistie într-o stare de iubire smerită și jertfelnică, adică în stare de post și de curățire sufletească și trupească. De aceea, într-o rugăciune pregătitoare, cerem: „Mintea și sufletul, inima și trupul, sfințește-mi-le, Mântuitorule, și mă învrednicește fără de osândă, Stăpâne, să mă apropiu de înfricoșătoarele Tale Taine”⁴¹. Scopul împărtășirii cu Trupul și Sângele Mântuitorului este sfințirea sufletului și a trupului și dobândirea mântuirii, adică iertarea păcatelor și dobândirea nemuririi. Împărtășirea euharistică ne dăruiește putere pentru a

³⁹ Sfântul Simeon Noul Teolog, *Cuvântul 45*, în „Sfântul Simeon Noul Teolog. Opere”, vol. I., Moscova, 1892, p. 395; apud Ambrozie, Arhiepiscop de Peterhoff, *op. cit.*, p. 81-82.

⁴⁰ *Ibidem*, 399.

⁴¹ Cântarea a 6-a a Canonului din Rânduiala Sfintei Împărtășiri, *** Ceaslov, ed. IBMBOR, București, 2001, p. 292.

*răstigni egoismul și orgoliul din noi și a cultiva o iubire smerită și milostivă*⁴², exprimată prin rugăciune și prin fapte bune.

Ținem să menționăm că identitatea creștină s-a păstrat neatinsă și în perioada persecuțiilor, cu specificația că acest lucru nu s-a putut realiza fără ample cutremure de natură structurală. După cum am arătat, pe fondul influenței neoplatonice și monarhiene, își face apariția o mutație la nivelul episcopului: din părinte al comunității, presbiter-președinte al unei parohii, reprezentant al colegiului preoțesc, în episcop-monarh, patron unic al patrimoniului comunității, din care își trag puterea (și statutul), prin „delegație”, presbiterii și diaconii, transmițând prin aceștia, decăzuți în starea de simpli intermediari ai harului episcopal, dispozițiile sale către comunitate. Expresia finală a monarhianismului episcopal este până în ziua de astăzi doctrina primatului papal.

Mulți au considerat că printre consecințele expansiunii Bisericii se numără și dizolvarea familiei și a neamului⁴³ în favoarea unei noi seminții pământești cu pretenții divine. Părerea noastră, susținută de însăși doctrina creștină și demonstrată de parcursul istoriei, este că Biserica nu doar restaurează ființa omenească ci mai ales chipul familiei și a neamului, arătându-le frumusețea făurită încă de la început de Creatorul Dumnezeu. Așadar Biserica nu dizolvă nimic, decât răul și păcatul, și redă strălucire creației care se închină lui Dumnezeu.

Putem spune că Biserica propovăduiește în lume modelul de ordine primar, adică armonia originară *din creație și din trupul omenesc*⁴⁴ care exista înainte de căderea omului în păcat, iar acest tip de ordine, garantat prin asumarea valorilor regăsite în creștinism⁴⁵, poate fi o pildă pentru relațiile din interiorul societății⁴⁶. În mod analog, relația dintre trup și suflet unde cele două componente ale ființei umane sunt dependente între ele, unde fiecare funcționează prin intermediul celeilalte dar unde sufletul trebuie să își manifeste funcția superioară și conducătoare prin înțelepciune și iubire, constituie un model care trebuie transferat în sfera relațiilor dintre Biserică și stat⁴⁷.

Așadar, în contextul mântuirii întregii lumi, relația dintre Biserică și stat este esențială atâta timp cât statul își înțelege menirea de a proteja cât *mai viguros cu putință existența*

⁴² Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Sfânta Spovedanie...*, p. 15.

⁴³ A se vedea Jurgen Henkel, *Îndumnezeire și etică a iubirii în opera părintelui Dumitru Stăniloae*, ed. Deisis, trad. Diac. Ioan I. Ică, jr., Sibiu, 2006.

⁴⁴ A se vedea Prof. Nicolae Chițescu, *Aspecte ale eclesiologiei la Sfinții Trei Ierarhi*, în „ST”, VII-VIII, 1962, p. 435-452.

⁴⁵ Sfântul Ciprian al Cartaginei, *Despre rugăciunea domnească...*, p. 471.

⁴⁶ Raul Tănase, *op. cit.*, p. 226.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 226-227; cf. David C. Ford, *Bărbatul și femeia în viziunea Sfântului Ioan Gură de Aur*, ed. Sofia, București, 2002, p. 202, 215-216.

*pământească a omului*⁴⁸. Desăvârșirea omului și a umanității este misiunea Bisericii care sprijinită de puterea statală are menirea de a face pe cetățeni să se asemene lui Dumnezeu în faptă și în trăire, iar chipul lui Hristos să fie oglindit în conștiința oamenilor. În această situație, oamenii se pot numi credincioși ai Bisericii și fii ai Împăratului Hristos, iar statul, organizat de astfel de oameni după legi și sisteme conforme cu voia lui Dumnezeu, devine icoană a Împărăției cerurilor.

În plan veșnic, Împărăția are drept conducător pe Dumnezeu care își îndrumă fiii spre mântuire prin legea Evangheliei propovăduite de Iisus Hristos, Fiul Tatălui. În plan vremelnic, pământesc, Dumnezeu a îngăduit ca fiecare popor creștin să fie condus de regi sau împărați care să reprezinte expresia Împăratului Hristos în mijlocul poporului Său⁴⁹. În tot acest timp, creștinii sunt și ei datori să acorde conducătorului cinstea omenească cuvenită, ca unui reprezentant al lui Dumnezeu în societate și ca unui credincios și smerit următor al voii lui Dumnezeu: *„Noi respectăm în împărați judecata lui Dumnezeu care i-a așezat pe ei în fruntea neamurilor. Știm că în ei există ceea ce a voit Dumnezeu să fie și tocmai de aceea vrem să fie și în bunăstare ceea ce a voit Dumnezeu și ținem aceasta drept un mare jurământ”*⁵⁰.

Nu același lucru se întâmplă în cazul în care împăratul este împotrivor lui Dumnezeu și credinței creștine. În acest sens, Eusebiu de Cezareea surprinde un exemplu de atitudine demnă și eroică a creștinului față de împărat prin înfățișarea momentului de judecată a Sfântului Policarp. Hulit de un stadion întreg, plin de *păgâni și iudei* involburați, și ajuns în fața proconsulului, acesta este silit să blesteme pe Hristos și să se jure pe fericirea împăratului. La acest imperativ sfântul refuză amintind că este îndemnat să facă o nedreptate. Nedreptatea de care vorbește aici Sfântul Policarp se referă la încălcarea poruncilor lui Dumnezeu. În firea omului există legea naturală de a slăvi pe cel care îți poartă de grijă și care în definitiv te-a plămădit. Dacă cinstirea cuvenită împăratului lumesc presupune batjocorirea și hulirea lui Hristos, Împăratului creștinilor, atunci se produce un act de nedreptate prin încălcarea acestei legi naturale a firii. Așadar, excepție de la învățătura Sfântului Apostol Pavel arătată în epistola către Romani, o constituie cazul în care prin supunerea față de dregători și stăpâni se încalcă credința creștină și porunca ce dădea a

⁴⁸ Vladimir Soloviov, *op. cit.*, p. 151.

⁴⁹ Ideea monarhică a existat încă de la începuturi în planul lui Dumnezeu când l-a așezat pe om în demnitatea de împărat al creației (Fac. 2, 7-20). Odată cu căderea în neascultare, planul monarhiei mesianice a fost suspendat de Dumnezeu până la venirea Răscumpărătorului.

⁵⁰ Tertulian, *Apologeticul* în „PSB” vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1981, p. 85-86.

iubirii de Dumnezeu: “Să iubești dar pe Domnul Dumnezeul tău și să păzești în toate zilele cele ce ți-a poruncit El să păzești: hotărârile Lui, legile Lui și poruncile Lui.” (Deut. 11, 11).

Persoana Împăratului Constantin este reprezentativă pentru că în timpul domniei sale a avut loc un moment deosebit de însemnat: schimbarea direcției politice a împăratului prin convertirea sa la creștinism și prin procesul de încreștinare a Imperiului, eveniment ce a fost denumit de istorici drept „*schimbarea constantiană*”⁵¹. Deși o astfel de decizie a purtat după sine o serie de riscuri⁵², întrucât Biserica creștină era încă minoritară, împăratul și-a arătat intenția clară de a o lăsa pe aceasta să își desfășoare misiunea în pace sub tutela statului⁵³. Acest gest este unul de seamă în planul mântuirii omenirii întrucât pentru prima oară, în atâtea secole de rătăcire, împăratul se întoarce cu fața către Dumnezeu și Îi închină întregul imperiu.

Înțelegem așadar că fiecare conducător statal se bucură de o chemare specială din partea lui Dumnezeu pentru ca să îndrepte și să alinieze legile din interiorul statului cu cele cerești. Prin această chemare Hristos împărtășește conducătorului din cele trei mari slujiri ale sale: *slujirea împărătească, slujirea preoțească și cea profetică*⁵⁴. Oricât s-ar strădui un împărat să soluționeze problemele politice și sociale care frământă întreg imperiul prin legi pământești – fie ele chiar și extrem de elaborate – dacă nu recurge la soluțiile pe care le propune Sfânta Scriptură, efortul său va fi în zadar. În general problemele statului care îi afectează atât pe cetățeni cât și pe conducători, fie ele sărăcie, boală sau chiar opresiune din exteriorul granițelor, acestea nu sunt decât un vârf de aisberg sub care se poate ascunde o criză morală, o boală sufletească a societății sau o nelegiuire săvârșită în viața statului care alungă dragostea și purtarea de grijă a lui Dumnezeu.

Pentru că minții umane îi este greu să înțeleagă ceea ce nu se vede și nu se cuprinde în limitele timpului, ea are nevoie de un impuls cu ajutorul căruia să poată trece peste această punte a înțelegerii. Deși s-au găsit foarte multe culte și organizații care să ofere cu generozitate o serie de practici prin care omul este ajutat să atingă nemurirea, toate s-au dovedit a fi fără rezultat deoarece singurul care ne poate deschide orizontul rațiunii este Duhul Sfânt. De aici începe misiunea Bisericii care prin luminarea Duhului Sfânt învață pe

⁵¹ R.A. Farina, *La fine dell' epoca constantiana*, în *Salesianum*, 38, 1968, p. 523-524;

⁵² „Constantin va juca el însuși o carte destul de incertă și periculoasă, în avantajul părții care încă era mai slabă. Faptul că ea a fost învingătoare nu trebuie să ne facă să subevaluăm riscul asumat” M. Simonetti, *Constantino e Chiesa*, în *Constantino il grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*, Ed. Silvana, Milano, 2005, p. 57.

⁵³ Ierom. Policarp Pîrvuloiu, *Convertirea lui Constantin cel Mare. Pons Milvius 312. Pronie și istorie*, în *Ortodoxia*, nr. 3, 2013, p. 64-98.

⁵⁴ Arhim. drd. Antim David, *op. cit.*, p. 193-197.

cei ce cred în Hristos că timpul mântuirii noastre este acum, în această viață : „*Umblați cât aveți Lumina ca să nu vă prindă întunericul. Căci cel ce umblă în întuneric nu știe unde merge. Cât aveți Lumina, credeți în Lumină, ca să fiți fii ai Luminii*” (Ioan 12:35,36).

Biserica Ortodoxă are conștiința că păstrează tradiția Bisericii celei una, sfinte, sobornicești și apostolice. Este Biserica tradiției. Tradiția nu este totuna cu conservarea. Tradiția este mișcare și viață, pe când conservarea este stagnare și imobilitate. Când Biserica nu poate trăi liber, este firesc să recurgă la conservare. Dar conservatorismul nu exprimă duhul Ortodoxiei și, cu atât mai mult, nu poate fi considerat idealul ei. Aceasta poate duce la rigiditate și atrofiere.

În concluzie, rolul acestei teze nu este acela de a pretinde epuizarea subiectului deoarece aceasta poate să denote adeseori o înconștiență conceptuală. Mai ales pentru o cercetare într-un domeniu teologic, autorul unei teze trebuie să se raporteze constant la întrebarea-avertisment a apostolului neamurilor: „*Unde este înțeleptul? Unde este cărturarul? Unde e cercetătorul acestui veac? Au n-a dovedit Dumnezeu nebună înțelepciunea lumii acesteia?*” (I Cor. 1, 20). În această cheie putem descifra distanțarea față de orice orgoliu scriitoricesc a Sfinților Părinți. Sfântul Maxim Mărturisitorul de exemplu, elimină dintr-o singură frază pretențiile de primat cu care suntem azi atât de obișnuiți: „*Dar vă rog pe voi cei atotșfinți și pe toți cei care veți citi această scriere să nu socotiți cele spuse de mine drept normă...*”⁵⁵. Însemnătatea cuvintelor Apostolului Pavel, mai sus amintite, constă în afirmarea primatului Revelației față de încercările mai mult sau mai puțin izbutite ale intelectului. Sfântul Pavel nu șterge însă efortul minții omenești de a căuta și de a redescoperi Adevărul. Nu vorbim deci despre o anulare a înțelepciunii omenești prin Revelație ci de o conlucrare, despre o circumscriere firească a celei dintâi în făgașul cel dumnezeiesc și etern oferit de cea de-a doua.

⁵⁵ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Răspunsuri către Talasie*, în „Filocalia”, vol. III, Ed. Harisma, trad. Dumitru Stăniloae, București, 1994, p. 27.

BIBLIOGRAFIE

I. IZVOARE:

A. Sfânta Scriptură:

1. *** *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită cu aprobarea Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, București, Ed. IBMBOR, 1988.
2. *** *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită cu aprobarea Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române Ed. IBMBOR., București, 1994.
3. *** *Sfânta Scriptură, Ediție Jubiliară a Sf. Sinod*, Ed. IBMBOR, București, 2001, trad. Bartolomeu Valeriu Anania.
4. *** *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, Fundația pentru Literatură și Artă "Regele Carol II", București, 1938, trad. Pr. prof. Vasile Radu și Gala Galaction.
5. *** *Noul Testament*, versiune revizuită și comentată de IPS Bartolomeu Anania, București, Ed. IBMBOR, 1995.
6. *** *Noul Testament cu Psalmii*, tipărit cu aprobarea Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, Ed. IBMBOR, București, 2002
7. *** *Noul Testament și Psalmii*, ediție a Sf. Sinod, Societatea Biblică, București, 1943.
8. *** *Septuaginta*, Prof. D. Dr. Alfred Rahls, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1935.
9. *** *Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ*, British and Foreign Bible Society, London, 1924.
10. *** *The Holy Bible*, New International Version, containing the Old Testament and the New Testament, International Bible Society, Colorado, 1984.
11. *** *La Sainte Bible*, traduite des textes originaux et grec par Louis Segond, docteur en théologie, Société biblique de Genève, 2002.
12. *** *The New Testament of our Lord and Savior Jesus Christ*, translated out of the original greek, and with the former translation diligently compared and revised, the Gideons International, Nashville, Tennessee, U.S.A., s.a.

13. *Sfintele Evanghelii*, introducere și fișe cu comentarii Pr. Prof. Dr. Bruno Maggioni, Fundația „Fiicele Sf. Paul”, București, 1999, trad. Pr. Alois Bulai.

A. CĂRȚI DE CULT:

1. *** *Ceaslov*, ediție tipărită cu aprobarea Sf. Sinod, București, Ed. IMBBOR, 1973;
2. *** *Ceaslov*, ed. IMBBOR, București, 2001;
3. *** *Liturghier*, Ed. IMBBOR, București, 2012;
4. *** *Liturghier*, ediție tipărită cu aprobarea Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, București, Ed. IMBBOR, 2000.
5. *** *Liturghier*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2006.
6. *** *Mineiul luni Iunie*, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1894;
7. *** *Psaltirea*, ediție tipărită cu aprobarea Sf. Sinod, București, Ed. IMBBOR, 2000.
8. *** *Triodul*, Ed. IMBBOR, București, 1986;

II. DICȚIONARE, LEXICOANE ȘI ENCICLOPEDII:

1. *** *Dicționar explicativ al limbii române*, Academia Română, Institutul de Lingvistică, Ed. Univers Enciclopedic Gold, București, 2009;
2. BRIA, Pr. Prof. Dr. Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă*, Ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994;
3. DORE, J., *Dictionnaire de theologie chretienne, (Les grands themes de la foi)*, Desclee, Paris, 1979;
4. LEMAITRE N., QUINSON M., SOT V., *Dictionnaire culturel du christianisme*, Cerf, Nathan, Paris, 1994;
5. MARCU, Florin, *Marele dicționar de neologisme*, Editura Saeculum, București, 2000;
6. MARCU Florin, MANECA Constant, *Dicționar de neologisme*, Editura Academiei, București, 1986;
7. PĂCURARIU, Pr. prof. univ. dr. Mircea, *Dicționarul Teologilor Români*, Ed. Enciclopedică, București, 2002;
8. POPESCU, Mircea, *Dicționar de artă*, ed. Meridiane, București, 1995 ;
9. POUPARD, P., *Dictionnaire des religions*, vol. II, ed. P.U.F. , Paris, 1993;

10. RUS, Remus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Ed. Lidia, București, 2003;
11. ȘĂINEANU, Lazăr, *Dicționar universal al limbei române*, Ediția a VI-a, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1929;

III. CĂRTI, TRATATE, MONOGRAFII:

1. *** *Apologeți de limbă latină*, Ed. IBMBOR, București, 1981;
2. *** *Apologeți de limbă latină*, „PSB”, vol. III, Editura IBMBOR, București, 1981;
3. *** *Corespondența lui Plinius cel Tânăr cu împăratul Traian (Bithynia, nord vestul Asiei Mici, cca. 111-113)- Caius Plinius împăratului Traian (Epistola X,96)/Traian lui Plinius*, în „Canonul Ortodoxiei I”, trad. Diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, 2008;
4. *** *Epistola către Diognet*, „Credința Ortodoxă”, vol. I;
5. *** *Epistola lui Barnaba*, „PSB”, vol.1, trad. Pr. Prof. Dr. Dumitru Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1979;
6. *** *Martirii de la Lyon*, în „Actele martirice”, în „PSB”, vol. XI, trad. Pr. Prof. Ioan Rămureanu, Ed. IBMBOR, București, 1982;
7. *** *Martiriul Sf. Policarp, episcopul Smirnei*, „PSB”, vol. XI, trad. Pr. Prof. Ioan Rămureanu, Ed. IBMBOR, București, 1982;
8. *** *Martiriul Sfântului Pioniu*, „PSB”, vol. XI Ed. IBMBOR, București, 1982;
9. *** *Scrisoarea Bisericii din Lugdunum și Vienna*, 7, Ed. H. Musurillo, *The acts of the christian martyrs*, Oxford, 1972 și 1979;
10. *** *Scrisoarea către Diognet*, VII, 1, în „PSB”, vol. I, ed. IBMBOR, București, 1979;
11. AMBROZIE, Arhiepiscop de Peterhoff, *Simbolistica Euharistiei la Părinții Bisericii primelor veacuri*, în „Sensurile și importanța Sfintei Taine a Spovedaniei și ale Sfintei Taine a Împărtășaniei în teologia, spiritualitatea și misiunea ortodoxă contemporană”, trad. Diac. Eugeniu Rogoti, coord. Pr. Prof. Dr. Ștefan Buchiu, ed. Basilica, București, 2015;
12. ANANIA, Bartolomeu, *Apa cea vie a Ortodoxiei*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2005;
13. ANTONESCU, Cristian, *Putere politică și putere bisericească la Sfântul Ioan Gură de Aur*, în „ST”, nr. 1, 2011;
14. ARISTIDES, *Apologia*, XVI, apud Gheorghe Bârlea, *Introducere în studiul latinei creștine*, ed. Grai și Suflet – Cultura Națională, București, 2000;

15. ATENAGORA, Atenianul, *Solie în favoarea creștinilor*, în „PSB”, vol. II, trad. Pr. Prof. Teodor Bodogae, Ed. IBMBOR, București, 1980;
16. AUBERT, J., MEHL, R., YANNARAS, Christos, *Evanghelie et morale*, Mame, Paris, 1972;
17. BALANOS, D.S., *Πατρολογία*, Atena, 1930;
18. BALCA, Diac. Prof. Nicolae, *Istoria Filosofiei Antice*, Ed. IBMBOR, București, 1982;
19. BARDENHEWER, Bertram Otto, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, vol. I, Freiburg/Br. 1902 (1913);
20. IDEM, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Freiburg/Br., vol. II, 1903 (1914);
21. IDEM, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Freiburg/Br., vol. III, 1912 (1923);
22. IDEM, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Freiburg/Br., vol. IV, 1924 (1924);
23. IDEM, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Freiburg/Br., vol. V, 1932;
24. IDEM, *Patrologie*. Freiburg im Breisgau 1894, Ediția a II-a 1901, Lehrbuch;
25. IDEM, *Patrologie*. Freiburg im Breisgau 1894, Ediția a III-a 1910, Lehrbuch;
26. BARDY, G., *Theophile d'Antioche (saint), sixieme eveoque de cette ville, sous le regne de Marc Aurele*, în *Dictionnaire de theologie catolique*, vol. XV, 1, col. 530-536;
27. BARNARD, L., *Atenagoras, a study in second century christian Apologetic*, Paris, 1972;
28. BASLEZ, Marie Francoise, *Biblie și Istorie, iudaism, elenism, creștinism*, trad. Iuliana Lutic, Ed. Artemis, București, 2007;
29. IDEM, *Persecuțiile în Antichitate, Victime, Eroii, Martiri*, trad. Valentin Mihăescu, Ed. Artemis, București, 2009;
30. BÂRLEA, Gheorghe, *Introducere în studiul latinei creștine*, Ed. "Grai și Suflet-Cultura Națională", București, 2000;
31. BENGHA, Pr. Daniel, *Politica lui Constantin cel Mare față de creștini între 28 octombrie 312 și februarie 313* – referat susținut la Congresul Internațional de Teologie intitulat *Sfinții Împărați Constantin și Elena promotori ai libertății religioase și susținători ai Bisericii*, București, Palatul Patriarhiei, 20-24 mai, 2013, în „Ortodoxia” seria a II-a, anul V, nr. III, iulie-septembrie, Ed. IBMBOR, București, 2013;
32. BLOOM, Antonie, mitropolit de Sourozh, *Ortodoxia și celelalte religii*, în vol. Pr. Dr. Constantin Coman, *Ortodoxia sub presiunea istoriei*, Ed. Bizantină, București, 1995;

33. BODOGAE, Pr. Prof. Teodor, *Din scrierile filozofului și apologetului creștin Atenagora Atenianul*, în „PSB”, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
34. IDEM, *Studiu introductiv*, în „PSB”, vol. XIII, ed. IBMBOR, București, 1987;
35. BODOAGE, Pr. prof. Teodor, FECIORU, Pr. prof. Dumitru, CĂCIULĂ, Pr. prof. Olimp, *Introducere*, în „PSB”, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
36. BOROIANU, Dimitrie, *Creștinii și Statul*, în „BOR”, XXXVII, 1913;
37. BRĂDIȘTEANU, St. G., *Către Autolic, Apologie în trei cărți de Teofil, episcopul Antiohiei*, Traducere și studiu, București, 1906;
38. BRESOLETTE, Claude, *Marile religii*, coord. Philippe Gaudin, trad. Sanda Aronescu, ed. Orizonturi, București, 1995;
39. BROSSE, Jacques, *Maeștrii Spirituali*, trad. Liana Prepeșeanu, ed. Albatros, București, 1992;
40. BUCHNER, Karl, *Tacitus uber die Christen*, în *Aegyptus*, 33, 1953;
41. BURCKHARDT, *Die zeit Konstantins dess Grossen*, Elibron Classics, Adamant Media Corporation, 2001;
42. CAPOCCI, V., *Christiana II*, în *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 36, 1970;
43. CARELL, Alexis, *Man-The Unknown*, apud. N. Porsenna, *Regenerarea neamului românesc*, Ed. Vremea, București, 2001;
44. CARRIKER, A. J., *The Library of Eusebius og Caesarea*, Supliment to „Vigiliae Christianae” 67, Leiden-Boston: Brill, 2003;
45. CAYRE, F., *Precis de Patrologie et d'Histoire de la Theologie*, desclee et Cie, Ed. Pontificaux, Paris, 1930 ;
46. CĂCIULĂ, Pr. Prof. Olimp, *Introducere*, în „PSB”, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
47. CĂȚOI, Pr. Mihai Ovidiu, *De la sectă la religie, scurtă privire asupra relației creștinismului cu autoritățile romane până în anul 311*, în „Ortodoxia” seria a II-a, anul V, nr. III, iulie-septembrie, Ed. IBMBOR, București, 2013;
48. CHATEAUBRIAND, Francois-Rene de, *Genie du Christianisme*, Paris, 1802;
49. CHIȚESCU, Prof. Nicolae, *Aspecte ale ecclesiologiei la Sfinții Trei Ierarhi*, în „ST”, VII-VIII, 1962;
50. IDEM, *Introducere*, în „PSB”, vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1981
51. IDEM, *Introducere generală*, în „PSB”, vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1981;
52. CIZEK, Eugen, *L'empereur Aurelien et son temps*, Les Belles Letters, Paris, 1994
53. IDEM, *L'epoque de Neron*, în *Studii Clasice*, 6, 1964;

54. IDEM, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972;
55. IDEM, *Secvență Romană*, trad. Sanda Chiose Crișan și Constantin Crișan, ed. Politică, București, 1986;
56. CLEMENT Alexandrinul, *Pedagogul*, I, VI, în „PSB”, vol. IV, trad. Pr. Dumitru Fecioru, ed. IBMBOR, București, 1982;
57. COMAN, Pr. prof. dr. Ioan G., *Patrologie I*, Ed. IBMBOR, București 1984;
58. IDEM, „Și Cuvântul trup s-a făcut”. *Hristologie și mariologie patristică*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1993;
59. IDEM, *Patrologie, Manual pentru uzul studenților institutelor teologice*, Ed. IBMBOR, București 1956;
60. IDEM, *Probleme de Filozofie și Literatură Patristică*, Ed. IBMBOR, București, 1995;
61. COMAN, Pr. Dr. Constantin, *Ortodoxia sub presiunea istoriei*, Ed. Bizantină, București, 1995;
62. CONSTANTIN, Pavel, *Influența păcatului nostru personal asupra semenilor*, în „Ortodoxia”, nr. 2, 1959;
63. COVOLO, Enrico dal, *Antonino Eligabalo e i Cristiani. Genesi e sviluppo di una traduzione storiografica*, în *Studia Patristica XIX*, ed. Elizabeth A. Livingstone, Leuven, 1989;
64. CRAINIC, Nichifor, *Genialitate și Sfințenie*, în “Gândirea”, nr. 1-3, 1995;
65. CULIANU, Ioan Petru, *Gnosticism și gândire modernă: Hans Jonas*, trad. Maria-Magdalena Anghelescu și Șerban Anghelescu, Ed. Polirom, Iași 2006;
66. DAHRENDORFF, Ralf, *Cvadratura cercului globalizării*, în *Gândirea socială a Bisericii, fundamente, documente, analize, perspective*, volum realizat și prezentat de Ioan I. Ică jr. și Germano Marani, Ed. Deisis, Sibiu, 2002;
67. DALE, Martin, *Inventing superstition: from the Hippocratics to the Christians*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Londra, 2004;
68. DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Teologie și piritualitate*, ed. Basilica, București, 2010;
69. DANIELOU, Jean, *Biserica începuturilor, De la origini până la sfârșitul secolului al III-lea*, trad. Wilhelm Tauwinkl, ed. Universității București, București, 2006;
70. IDEM, *Biserica primară (De la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*, Ed. Herald, București, 2008;
71. IDEM, *Mesagio evangelicoe cultura ellenistica*, Il Mulino, Bologna, 1975 ;

72. DAVID, Arhim. drd. Antim, *Sfântul Constantin cel Mare, modelul împăratului creștin la Eusebiu de Cezareea*, în „BOR”, nr. 1, 2013, ed. IBMBOR, București;
73. DELATTE, L., *Le Traites de la Royaute d'Ecphante, Diotogene et Sthenidas*, Faculte de Philosophie et Lettres, Liege, 1942;
74. DIBELIUS, Martin Franz, *Rom und die christen im ersten Jahrhundert; Botschaft und Geschichte*, II, Tubingen, 1956;
75. DRON, Pr. C., *Curentele sociale și religioase disolvante*, în „BOR”, seria II, anul XLI, nr. 13, octombrie 1923;
76. ECO, Umberto, *Cum se face o teză de licență pentru disciplinele umaniste*, trad. George Popescu, Ed. Pontica, Constanța, 2000;
77. ELIADE, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. II, trad. Cezar Baltag, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986;
78. ENĂCEANU, G., *Părinții secolului II și III (de la 140-312)*, în „BOR”, nr. 9, București, 1878;
79. EUSEBIU, de Cezareea, *Istoria Bisericească*, IV, XX, în „PSB”, vol. XIII, trad. Pr. Prof. Teodor Bodogae, Ed. IBMBOR, București, 1987;
80. IDEM, *Istoria Bisericească*, VII, XXX, în „PSB”, vol. XIII, ed. IBMBOR;
81. IDEM, *Tricenalia, I, 1-6*, în „PSB”, vol. XIV, ed. IBMBOR, București, 1991;
82. IDEM, *Viața lui Constantin cel Mare*, în „PSB”, vol. XIV, ed. IBMBOR, București, 1991;
83. FARINA, R.A., *La fine dell' epoca constantiana*, în *Salesianum*, 38, 1968;
84. IDEM, *L'imperio e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Pas-Verlang, Zurich, 1966;
85. FARRAR, F.V., *Primele zile ale creștinismului*, trad. Nicodim, Mitropolitul Ardealului, Ed. Tipografiei Sfintei Mănăstiri Neamțu, 1939;
86. FELMY, Karl Christian, *Dogmatica experienței ecleziale*, trad. Ioan I. Ică jr., ed. Deisis, Sibiu, 1999;
87. FECIORU, Pr. Prof. Dumitru, *Introducere*, în „PSB”, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
88. FELEA, Ilarion, *Religia Iubirii*, ed. Mănăstirea Runc – Arhim. Emilian Panait;
89. FLOREA, Petroniu, *Literatura patrologică românească în secolul XX*, vol. I, Ed. Episcopiei Sălajului, Zalău, 2015;
90. FLOROVSKY, Georges, *The Resurrection of Life*, în „Bulletin of the Harvard Univerity Divinity School”, XLIX, Harvard, 1952;

91. FORD, David C., *Bărbatul și femeia în viziunea Sfântului Ioan Gură de Aur*, ed. Sofia, București, 2002;
92. FRAZEN August, BAUMER Remigius, *Istoria Papilor*, trad. Pr. Romulus Pop, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996;
93. GABOR, Pr. Lect. Dr. Adrian, *Biserica și Statul în primele patru secole*, Ed. Sophia, București, 2003;
94. GHEFFCKEN, J., *Zwei griechische Apologeten*, Leipzig, 1907;
95. GIBBON, Edward, *Istoria declinului și a prăbușirii imperiului roman*, vol. II, trad. Dan Hurmuzescu, Ed. Biblioteca pentru toți, București, 1976;
96. HARNACK, Adolf von, *Gheschite der altchristlichen Literathur bis Eusebius*, vol. I;
97. IDEM, *Gheschite der altchristlichen Literathur bis Eusebius*, vol. II;
98. IDEM, *Militia Christi – Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*, Tubingen, 1905;
99. HEIDEGGER, Martin, Responses et questions sur l'histoire et la politique. Martin Heidegger interrogé par "Der Spiegel", Ed. Mercure du France, Paris, 1977;
100. HENDERSON, Bernard, *The life and the Principate of the Emperor Nero*, London, 1905;
101. HENKEL, Jorgen, *Îndumnezeire și etică a iubirii în opera părintelui Dumitru Stăniloae*, ed. Deisis, trad. Diac. Ioan I. Ică, jr., Sibiu, 2006;
102. HENRY, Michel, *Eu sunt Adevărul. Pentru o filozofie a creștinismului*, trad. Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2007 ;
103. HERMANN, Leon, *Quels chretiens ont incendie Rome?* în *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 27, 1949;
104. HERODOT, *Istorii*, vol. I, Ed. Științifică, București, 1961, trad. Adelina Piatkowski și Felicia Vanț-Ștef.;
105. HERTLING, Ludwig S.J., *Istoria Bisericii*, Ed. Ars Longa, Iași, 1998;
106. HIERONYMUS, *Chronicon*, ed. R. Helm, Berlin, 1959;
107. ICĂ, Diac. Ioan I. Jr., *Canonul Ortodoxiei I*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008;
108. IDEM, *Canonul și canoanele creștinismului apostolic*, în „Credința Ortodoxă.”, vol. I, Ed. Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008;
109. IDEM, *De ce „Persoană și comuniune?”*, în „Persoană și comuniune. Prinos de cinstire Părintelui Profesor Academician Dumitru Stăniloae la împlinirea vârstei de 90 de ani”, ed. Arhiepiscopiei Ortodoxe Sibiu, 1993;

110. IDEM., *Globalizarea – mutații și provocări*, în *Biserica în misiune*, Ed. IBMBOR, București, 2005;
111. IDEM, *Patristica și teologia modernă. Semnificația și actualitatea unui program teologic*, în "Mitropolia Ardealului" 27(1982), nr. 10-12;
112. IERONIM, Sfântul, *Despre Bărbați iluștri și alte scrieri*, trad. Dan Negrescu, Ed. Peideia, 1997;
113. INGELHART Ronald, NORRIS Pippa, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press, New York, 2004;
114. INOWLOCKI-ZAMAGNI, S., *Reconsidering Eusebius: Collected papers on Literary, Historical and Theological Issues*, pupliments to „*Vigiliae Christianae*”, Brill, 2011;
115. IONIȚĂ, Viorel, *Coordonatele vieții creștine după „Epistola către Diognet”*, în „MA”, nr. 7-8, 1970;
116. IDEM, *Edictul de la Milano(313), toleranță și libertate pentru Biserica creștină*, în „*Sfinții Împărați Constantin și Elena promotori ai libertății religioase și susținători ai Bisericii*”, ed. Cuvântul Vieții a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, București, 2013;
117. IORDĂCHESCU,Pr. Cicerone,*Istoria vechii literature creștine (primele trei veacuri până la 325)*,vol. I, Ed. Moldova, Iași, 1996;
118. IUSTIN, Sf. Martirul și Filosoful, *Apologia I*, „PSB”, vol. II, trad. Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciulă, Pr. Prof. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1980;
119. IDEM, *Apologia II*, în *Sfântul Iustin Filosoful – Martir, dosarul autobiografic, hagiografic și liturgic*, vol. realizat de Ioan I. Ică jr., Sibiu, Ed. Deisis, 2011;
120. IDEM, *Apologia I către Antoninus Pius*, în *Canonul Ortodoxiei I*, Diac. Ioan I. Ica jr, Ed. Deisis, Sibiu, 2008
121. IDEM, *Dialogul cu iudeul Trifon*, în „PSB”, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
122. IDEM, *Dialog cu iudeul Trifon*, în “PSB”,vol. III, Editura IBMBOR, București, 1980;
123. IDEM, *Dialogul cu iudeul Trifon VII, 1*, în „PSB”, Vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
124. IDEM, *Dialogul cu iudeul Trifon*, în *Sfântul Iustin filosoful – martir, Dosarul autobiografic, hagiografic și liturgic*, trad. Diac. Ioan I. Ica jr Ed. Deisis, Sibiu, 2011;

125. JOSEPHUS, Flavius, *Antichități Iudaice, vol.II, cărțile XI-XX (De la refacerea templului până la răscoala împotriva lui Nero)*, cartea XVIII, cap.III, par.3, trad. Ion Acsan, Ed. Hasefer, București, 2001;
126. KEMPIS, Toma de, *Urmarea lui Hristos*, ed. Lumină din lumină, București, 2001;
127. LACTANTIUS, *Instituțiile Divine*, cartea V, cap.I, (1), trad.Petru Pistol, Ed. Învierea, Timișoara, 2004;
128. LEITL, J. și PAULI, Dr. Andreas Frh. Di, *Des heiligen Theophilus Bischofs von Antiochien Drei Bucher an Autolycus,Aus dem griechen ubersetzt*, ed. II, Kempten-Munchen, 1913;
129. LEPELLEY, Claude, *Le christianisme et l'empire sous Dynastie Severienne et dans la premier moitie du IIIe siecle*, în *Historie du Christianisme*, I;
130. MAXIM, Sf. Mărturisitorul, *Capitole teologice și economice*, suta I, 100, în *Filocalia, vol. III (Sf. Maxim Mărturisitorul)*, traducere din greacă de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed.Humanitas, București, 1999;
131. MAXIM, Sf. Mărturisitorul, *Mystagogia. Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, trad. Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, București, 2000;
132. IDEM, *Răspunsuri către Talasie*, în *Filocalia*, vol. 3, trad. Pr.Prof.Dr. Dumitru Stăniloae,Ed. Harisma, București, 1994;
133. MACCOBY, [Hyam](#), *Făuritorul de mituri. Pavel și născocirea creștinismului*, trad. Claudiu Dobrin, Ed. Ahriman, 2013;
134. MANGÂRU, Badea, *Edictul de la Milan și toleranța religioasă*, în „BOR”, anul IV, 131, ed. IBMBOR, București, 2013;
135. MANTZARIDIS, Georgeos, *La deification de l'homme*, în „Contacts”, Paris, XXXX, nr. 141, 1988;
136. IDEM, *Morala Creștină, vol.II*, trad. Diac.drd. Cornel Constantin Coman Ed.Bizantină, București, 2006;
137. MARCUS, Aurelius, *Către sine*, XI, 3, în *Scripta contra Christianos în secolele I-II*, Nelu Zugravu, Ovidiu Albert, trad. MariusAlexandru și Roxana Curcă, ed. Presa Bună, Iași, 2003;
138. MEYENDORFF, Jean, *Biserica Ortodoxă ieri și azi*, trad. Cătălin Lazurca,Ed. Anastasia, 1995;
139. MINNERATH, Roland, *Les chretiens et le monde (I et IIsiecles)*, Paris, 1973;

140. MINUCIUS, Felix, *Dialogul Octavius*, în „PSB”, vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1981;
141. IDEM, *Octavius*, în „PSB”, vol. 3, trad. Prof. Nicolae Chițescu și colectiv, Ed. IBMBOR, București, 1981;
142. MIRONESCU, Atanasie, *Date biografice despre autor*, în „Istorie Bisericească Universală și Statistică Bisericească” de Eusebiu Popovici, vol. III, Ed. Tipografiei Cărților Bisericești, București, 1927, p. IX; cf. „Glasul Bucovinei”, an V, nr. 1056, Crenăuți, 1922;
143. MLADIN, IPS Nicolae, *Prelegere de mistică ortodoxă*, Ed. Veritas, Târgu Mureș, 1996;
144. IDEM, *Studii de Teologie Morală*, Sibiu, 1969;
145. MOLDOVAN Ilie, *Adevăr și preamărire în Ortodoxie*, Ed. Pro-Vita, Valea Plopului, 1999;
146. IDEM, *Etnicitate și autonomie bisericească. Considerații de ordin teologic-moral*, în vol. *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române 1885-1985*, Ed. IBMBOR, București, 1987;
147. IDEM, *Învățătura despre Duhul Sfânt în Ortodoxie și preocupările ecumeniste contemporane*, teză de doctorat, extras din „MA”, XVIII, nr. 7-8, 1973;
148. IDEM, *Ortodoxia Misionară – stâlp de lumină în lumea contemporană*, ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2009;
149. IDEM, *Teologia iubirii*, vol. II, Ed. Episcopiei Ortodoxe, Alba Iulia, 1996;
150. MOLLAND, Einar, *Die literatur und dogmaengeschichtliche Stellung des Diognetbriefes*, în *Zeitschrift fur die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der alteren Kirche*, 1934;
151. MULLEN, Mac, *Enemies of Roman Order. Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, Cambridge, 1966;
152. NELLAS, Panayotis, *Omul – animal îndumnezeit, Perspective pentru o antropologie ortodoxă*, Ed. Deisis, 2009;
153. NICODIM, Aghioritul, *Războiul nevăzut*, Ed. Egumenița, Galați, 1991;
154. NISTOR, Pr. Drd., Laurențiu, *Eshatologia Părinților Apostolici și a apologetilor*, în „ST”, nr. 2, ed. Andreiana, Sibiu, 2008;
155. OEHLER, F., *Q. S. F. Tertulliani opera omnia*, Ed. Maior, vol 1-3, Leipzig, 1851-1854;

156. ORIGEN, *Contra lui Celsus*, în „PSB”, trad. Pr. Prof. Teodor Bodogae, Ed. IBMBOR, București, 1984;
157. PAPACIOC, Arsenie, *Singur Ortodoxia*, ed. Sophia, București, 2007;
158. PAPADOPULOS, Stelian, *Πατρολογία*, Vol. I, Atena, 1977;
159. PASCAL, C., *Nerone nella storia anecdotica e nella leggenda*, Milano, 1923;
160. PELLEGRINO, M., *Apologistes, Aplogetique*, în DECA, I;
161. PETERS, Francis E., *Termenii filosofiei grecești*, Ed. Humanitas, București, 2007, trad. Dragan Stoianovici;
162. PIETRI, Luce, *L'edit de Dece*, în *Histoire du Christianisme*, 2. *Naissance d'une chretiente*, Editions Desclee, 1955;
163. IDEM, „*La Grande Persecution*”, în *Histoire du Christianisme*, 2;
164. PÎRVULOIU, Ierom. Policarp, *Convertirea lui Constantin cel Mare. Pons Milvius 312. Pronie și istorie*, în *Ortodoxia*, nr. 3, 2013;
165. PLĂMĂDEALĂ, Dr. Antonie, *Patru trepte în cei 60 de ani de patriarhat ortodox român*, în „MA”, vol. „*Alte file de calendar de inimă românească*”, Sibiu 1988 ;
166. PLINIUS, cel Tânăr, *Opere complete*, trad. Liliana Manolache, Ed. Univers, București, 1977;
167. POPESCU, Prof. dr. Emilian, *Studiu introductiv*, în „PSB”, vol. XIV, ed. IBMBOR, București, 1991;
168. POPESCU, Dr. M., *Apologeții creștinismului în veacul al doilea*, în „BOR”, nr. 1, București, 1912;
169. IDEM, *Apologeții creștinismului în veacul al doilea*, în „BOR”, nr. 5, București, 1912
170. POPESCU, Teodor M. *Necesitatea studiilor istorice și patristice în Biserica Ortodoxă (Însemnătatea Tradiției creștine pentru Ortodoxie)*, în “ST”, VII, 1940;
171. POPOVICI, Eusebiu, *Istoria Bisericească Universală*, trad. Atanasescu Mironescu, vol. II, Manastirea Cernica, București, 1925;
172. PORPHYRIOS, *Viața lui Pitagora. Viața lui Plotin*, trad. de Adelina Piatkowski, Cristian Bădiliță și Cristian Gașpar, Editura Polirom, [Iași](#), [1998](#);
173. PRICOP, Pr. Dr. Mircea Cristian, *Contribuția românească ortodoxă la „valorile comune” europene*, Sibiu, 2011, teză de doctorat;
174. IDEM, *Ortodoxie, etnicitate, identitate europeană*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2012;

175. IDEM, *Rânduiești, norme și dispoziții canonice cu privire la pictura bisericească în Răsărit și Apus*, disertație, Universitatea "Ovidius" Constanța, 2005;
176. IDEM, *Sfinții Împărați Constantin și Elena, promotori ai libertății religioase și susținători ai Bisericii*, comunicare depusă în cadrul Conferinței Preoțești Semestriale - 11 iunie 2013;
177. IDEM, *Tezaurul Identitar Românesc: o concepție teologică inedită*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2013;
178. PUECH, A., *Les apologistes grecs du II-e siècle de notre ère*, Paris, 1912;
179. PULPEA, Pr. Ioan, *Curs de Istoria Bisericii Universale până la 1054*, București, 1946;
180. QUASTEN, [Johannes](#), *Patrology I*, Ed. Spectrum, Utrecht, 1950;
181. IDEM, *Patrology I*, Christian Classics, Allen Texas, 1983;
182. QATRAYA, Dadiso, *Commentary on the Asceticon of Abba Isaiah*, ed. R. Draguet, *CSCO 326, scr. Syr. 144*, 1972;
183. RAHNER, Hugo, *L'Eglise et l'Etat en le cristianisme primitif*, trad. fr. G. Zinck, Paris, 1964;
184. RANOVICI, A.B., *Elenismul și rolul său istoric*, Ed. de Stat pentru literatură științifică, București, 1953;
185. RĂMUREANU, Pr. Prof. Ioan I., *Concepția Sfântului Iustin Martirul și filozoful despre suflet*, în „ST”, București, 1958;
186. IDEM, *Introducere Generală*, în „PSB”, vol. XI, Ed. IBMBOR, București, 1982;
187. IDEM, *Istoria Bisericii Universale*, vol. I (1-1054), Ed. IBMBOR, București, 1987;
188. RIZZO, Francesco Paolo, *Biserica în primele trei secole, linii istorice*, trad. Antonel-Aurel Ilieș, Ed. Serafica, Roman, 2002;
189. ROMAN, Yves, *Împărați și senatori, Istoria politică a Imperiului Roman sec. I-IV*, trad. Mihai Popescu, Ed. Saeculum I.O., București, 2007;
190. ROUGE, Jean, *Nero a la fin du IVe et au debut du Ve siècle*, în *Latomus*, 37, 1978;
191. RUNCAN, Pr. Lect. Univ. Nechita, *Creștinismul în primele trei veacuri – compendiu istoric -*, Ed. Europolis, Constanța, 1997;

192. IDEM, *Ghid metodologic de elaborare și redactare a Proiectului de cercetare științifică în Școala Doctorală de teologie a Universității Ovidius Constanța*, în „Cercetări de Teologie Istorică și Patristică”, vol. I, ed. Vasiliana, Iași, 2014 ;
193. IDEM, *Istoria literaturii patristice din perioada persecuțiilor anticeștine (sfârșitul secolului I-începutul secolului IV)*, Editura Europolis, Constanța, 1999;
194. IDEM, *Istoria literaturii patristice din perioada persecuțiilor anticeștine*, Ed. Vasiliana, Iași, 2008;
195. IDEM, *Repere istorice în dezvoltarea creștinismului până la Constantin cel Mare*, Ed. Pim, Iași, 2008;
196. SCHURE, Eduard, *Marii inițiați*, trad. Iolanta Guțu și Alexandru Russu, ed. Lotus, București, 1994;
197. SENDRAIL, Marcel, *Înțelepciunea formelor*, trad. Alexandru Călinescu, Ed. Meridiane, București, 1983;
198. SFÂNTUL, Andrei al Cezareii, *Tâlcuiri la Apocalipsă*, în „*Antihristica. Semnul venirii lui Antihrist și sfârșitul lumii din Dumnezeieștile Scripturi și din scrierile Sfinților Părinți*”, Ed. Cartea Ortodoxă, Alexandria, 2014;
199. SFÂNTUL Ciprian al Cartaginei, *Despre rugăciunea domnească*, în „PSB”, vol. III, ed. IBMBOR, 1981;
200. IDEM, *Epistola 63 despre Potirul Domnului*, în „*Sfântul Ciprian al Cartaginei. Opere*”, Moscova, 1999;
201. SFÂNTUL Clement Romanul, *Epistola către Corinteni*, III, 4, în „PSB”, vol. I, trad. Pr. Dumitru Fecioru, ed. IBMBOR, București, 1979;
202. IDEM, *A doua Epistolă către Corinteni*, XII, 1, în „PSB”, vol. I, trad. Pr. Dumitru Fecioru, ed. IBMBOR, București, 1979;
203. SFÂNTUL Ignatie al Antiohiei, *Epistola către Tralieni*, în „PSB”, vol. I, trad. Pr. Dumitru Fecioru, ed. IBMBOR, București, 1979;
204. SFÂNTUL Ioan Damaschin, *Dogmatica*, Ed. IBMBOR, București, 2005;
205. SFÂNTUL Ioan Gură de Aur, *Cuvânt la Fericitul Vavila*, VI-VII, în *Predici la sărbători împărătești și cuvântări de laudă la sfinți*, trad. Dumitru Fecioru, ed. IBMBOR, 2002;
206. SFÂNTUL Ioan Gură de Aur, *Cuvinte de aur; Nunta, familia și problemele lor*, vol. III, trad. Pr. Victor Manolache, ed. Egumenița, 2012;
207. IDEM, *Despre desfătarea celor viitoare. Să nu deznădăjduim. Nouă cuvântări la Cartea Facerii*, ed. IBMBOR, București, 2008;

208. IDEM, *Omilii la Ana. Omilii la David si Saul. Omilii la Serafimi*, ed. IBMBOR, trad. Pr. Prof. Dumitru Fecioru, București, 2007;
209. IDEM, *Omilii la Epistola către Romani*, ed. Christiana, București, 2005;
210. IDEM, *Omilii la statui*, VI, ed. IBMBOR, București, 2007;
211. IDEM, *Omilii la statui*, vol. I, ed. Polirom, București, 2011;
212. IDEM, *Tâlcuire la Epistola a doua către Corinteni*, ed. Sofia, București, 2007;
213. IDEM, *Tratatul despre preoție*, în „*Despre preoție*”, ed. Basilica, București, 2015;
214. SFÂNTUL Maxim Mărturisitorul, *Răspunsuri către Talasie*, în „*Filocalia*”, vol. III, Ed. Harisma, trad. Dumitru Stăniloae, București, 1994;
215. SFÂNTUL Simeon Noul Teolog, *Cuvântul 45*, în „*Sfântul Simeon Noul Teolog. Opere*”, vol. I., Moscova, 1892;
216. SFÂNTUL Teofilact al Bulgariei, *Tâlcuirea Sfintelor Evanghelii de la Matei și Marcu*, Ed. Sophia, București, 1998;
217. SHAHÎD, Irfan, *Rome and the Arabs. A prolegomenon to the study of Byzantium and the Arabs*, ed. Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1984;
218. SIENKIEWICZ, Henryk, *Quo Vadis*, trad. Remus Luca și Elena Lința, ed. Pentru Literatura Universală, București, 1967;
219. SIMONETTI, M., *Constantino e Chiesa*, în *Constantino il grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*, Ed. Silvana, Milano, 2005;
220. SOLOVIOV, Vladimir, *Fundamentele spirituale ale vieții*, trad. Diac. Ioan I. Ică Jr., ed. Deisis, Alba Iulia, 1994;
221. IDEM, *Rusia și Biserica Universală*, trad. Mioara Adina Avram, Ed. Institutul European, Iași, 1994;
222. SORDI, Marta, *I cristiani e l'Impero Romano*, Editoriale Joca Book SpA, Milano, 1983;
223. IDEM, *Il cristianesimo e Roma*, Ed. Licinio Cappelli, Bologna, 1965;
224. SPIDLIK, Tomas, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, Manual sistematic*, trad. Arhid. Prof. Dr. Ioan I. Ică Jr Ed. Deisis, Sibiu, 2005;
225. STAHLER, R., *Justin Martyr et l'apologetique (tese)*, Geneva, 1935;
226. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dr. Dumitru, *Scurtă interpretare teologică a națiunii*, în vol. „*Fiecare în rândul cetei sale*” - pentru o Teologie a neamului, Ed. Christiana, București, 2003;

227. IDEM, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă*, Ed. IBMBOR, București, 2004;
228. IDEM, *Statele unite ale Europei*, în "Telegraful Român", nr. 40, 1939;
229. IDEM, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Ed. IBMBOR, București, 1978;
230. IDEM, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1978;
231. IDEM, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 2003;
232. IDEM, *Un atlet al naționalismului creștin*, în *Telegraful Român*, nr.14, 1934;
233. STRUTWOLF, H., *Die trinitatstheologie aund Christologie des Eusebius von Cesarea. Eine Dogmengeschichtliche Untersuchung siener Platonsmuszezepiton und Wirkungsgeschichte*, Munster, 1999;
234. SUETONIUS, Nero, 16,3 în *De grammatics et rhetoribus*, ed. F. Della Corte, Torino, 1968;
235. IDEM, *Viața lui Nero*, cap. XVI;
236. ȘURUBARU, Drd. Ioan, *Relația între Hristos și Duhul Sfânt în viața Bisericii*, în „Studii Teologice”, nr. 9-10, 1968;
237. TATARU-CAZABAN, Bogdan, *Sfantul Martir Iustin Filosoful. O introducere*, ed. Deisis, Sibiu, 2010;
238. TĂNASE, Raul, *Relația Bisericii - Stat în viziunea Sfântului Ioan Gură de Aur*, în „Ortodoxia”, nr. 3, ed. IBMBOR, 2013;
239. TEOFIL, al Antiohiei, *Către Autolic*, în „PSB”, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1980;
240. TERTULIAN, *Apologeticul* în „PSB” vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1981;
241. IDEM, *Către Martiri*, în „Tratate dogmatice si apologetice”, trad. Dionisie Pîrvuloiu, Ed. Polirom, București, 2007;
242. TRECCANI, Giovanni, *Enciclopedia dei Papi*, Istituto della Enciclopedia Italiana, S.p.A., 2000;
243. TROIȘKI, Sfântul Arhiepiscop, Ilarion Noul Mărturisitor, *Creștinismul sau Biserica? În fața "creștinismului" antihristic*, trad. Constantin Făgețan, Ed. Egumenița, Galați, 2005;
244. TURCAN, Robert, *Culte orientale în lumea romană*, ed. Enciclopedică, București, 1998;
245. USCA, Pr. Ioan Sorin, USCA, Prof. Ana, *Tâlcuirea Apocalipsei de la Sfinții Părinți până în zilele noastre*, ed. Christiana, București, 2007;

246. VEYNE, Paul, *Quando l'Europa e diventata cristiana. Constantino, la conversione, l'Imperio*, Garzanti, Milano, 2008;
247. VOICU, Arhid. Prof. Dr. Constantin, *Patrologie*, vol. I, ed. Basilica, 2009;
248. VLĂDUȚESCU, Gheorghe, *Filosofia primelor secole creștine*, Ed. Enciclopedică, București, 1995;
249. WARD, Benedicta, *Viețile Sfintelor care mai înainte au fost desfrânate - despre puterea căinței în monahismul timpuriu*, trad. Diac. Ioan I. Ica jr, Ed. Deisis, Sibiu, 2007;
250. WARE, Timothy, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, trad. Alexandra Petrea, Ed. Aldo Press, București, 1993;
251. WATSON, Alaric, *Aurelian and the Third Century*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2003;
252. WILLING, M., *Eusebius Von Casarea als Hareseograph*, „PTS”, Berlin New York, 2008;
253. WINDEN, J.C. M. Van, *An Early Christian Philosopher. Justin Martyr's Dialogue with Trypho Chapters one to Nine*, Introduction, Text and Commentary (Philosophia Patrum I), Brill, Leiden, 1971;
254. YANNARAS, Christos, *Contra Religiei*, trad. Tudor Dinu, Ed. Anastasia, București, 2011;
255. IDEM, *Ortodoxie și Occident*, în vol. Pr. Dr. Constantin Coman, *Ortodoxia sub presiunea istoriei*, Ed. Bizantină, București, 1995;
256. ZEILLER, J., *Institutum Neronianum, Loi fantome ou realite?* în *Revue d'Histoire Ecclesiastique*, 50, 1955;
257. ZIZIOULAS, Ioannis, *Ființa eclesială*, trad. Pr. Dr. Aurel Nae, Ed. Bizantină, București, 2007;

II. SURSE DIGITALE:

1. www.agerpres.ro;
2. <http://arhiva.dilemaveche.ro>;
3. www.dexonline.ro;
4. www.patriarh.ro;
5. AELIUS, Lampridius, *Alexander Severus*, 22,29,43 în <http://www.thelatinlibrary.com/sha/helio.shtml>;

6. AELIUS, Lampridius, *Anoninus Heliogabalus*, 3, în <http://www.thelatinlibrary.com/sha/helio.shtml>;
7. AELIUS, Spartianus, *Severus*, 17, în <http://www.thelatinlibrary.com/sha/sepsev.shtml>;
8. CICERO (M. TVLLI CICERONIS DE LEGIBUS LIBER SECUNDVS), *De legibus*, II, 19, în <http://www.thelatinlibrary.com/Cicero/leg.2.shtml> ;
9. DIMITRIU, Oana-Lucia (bibliograf la Cabinetul de manuscrise-carte rara al Bibliotecii Academiei Romane), Preotul Cicerone Iordachescu (1882-1966) în <http://www.crestinortodox.ro/parinti/parintele-cicerone-iordachescu-140891.html>;
10. EUSEBIU de Cezareea, *De fide adversus Sabellium II*, în „PG” XXVI, col. 1059, în <http://patristica.net/graeca/#t024>;
11. ICĂ, Jr Arhid. Prof. Dr., Ioan I., *Starețul-cardinal de la Roma s-a mutat la Domnul*, în *Lumina*, 2 mai 2010, sursa: <http://www.ziarullumina.ro/articole;1237;0;37762;0;Staretul-cardinal-de-la-Roma-s-a-mutat-la-Domnul.html>;
12. LACTANTIUS, *Lucii caecilii liber ad donatum, Confessorem De Mortibus Persecutorum*, 2-10 în <http://www.thelatinlibrary.com/lactantius/demort.shtml>;
13. IDEM, *De mortibus persecutorum*, II, în <http://www.thelatinlibrary.com/lactantius/demort.shtml>;
14. IDEM, *De mortibus persecutorum*, VII; în <http://www.thelatinlibrary.com/lactantius/demort.shtml>;
15. MIGNE, Jean Paul, „PL”, I, col. 18-32; în <http://patristica.net/latina>;
16. IDEM, „PG”, VI, col. 9-14; în <http://patristica.net/graeca>;
17. NEMESIU de Emessa, *Despre natura omului (De natura hominis)*, în „PG”, Jaques Paul Migne, XL, col. 532-533, în patristica.net/graeca/40;
18. PATAPIEVICI, Horia Roman, *Biserica Română și modernitatea (I)*, în „Dilema veche”, nr. 331, 11-17 iunie 1999; sursa: http://arhiva.dilemaveche.ro/old/arhiva_dilema/fw.htm?current=numant1.htm;
19. *** Profesorul Teodor M. Popescu, apologetul care și-a dedicat toată viața Ortodoxiei în <http://www.marturisorii.ro/2014/06/01/profesorul-teodor-m-popescu-apologetul-care-si-a-dedicat-toata-viata-ortodoxiei-19-iunie-1893-4-aprilie-1973-teologul-in-dosarele-cnsas/>;
20. SFÂNTUL Ioan Gură de Aur, *Omilii la Epistola către Romani*, în <http://www.ioanguradeaur.ro/carti/omilii-la-epistola-catre-romani/>;

21. SFÂNTUL Grigorie de Nyssa, *Despre sensul numelui sau profesiunii de creștin*, J.P. Migne „PG”, XLVI, col. 240-241 în <http://patristica.net/graeca/#t046>;
22. TERTULIAN, *Ad Scapulam*, II; în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.scapulam.shtml>;
23. IDEM, *Ad nationes*, 1, 8 în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.nationes1.shtml>;
24. IDEM, *Adversus Iudaeos*, VII, 1-5, în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.iudaeos.shtml>;
25. IDEM, *Adversus Valentinianos*, V, 1, în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.valentinianos.shtml>;
26. IDEM, *Apologeticum*, XXX, 3, în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.apol.shtml>;
27. IDEM, *Apologeticum*, XXXII, 1, în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.apol.shtml>;
28. IDEM, *Apologeticum*, XXI, 1, text latin în <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.apol.shtml>;
29. TERTULIAN, în *De monogamia*, I, 1-6 cf. <http://www.thelatinlibrary.com/tertullian/tertullian.monog.shtml>;
30. TRANQVILLVS, Suetonivs, *De vitis caesarum, Nero*, 56, XVI, 2. în <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.nero.html#56>;